

Explorarea universului carceral. Aspecte de etică și deontologie academică¹

(The exploration of the prison universe. Issues of Ethics and Academic deontology)

Vladimir-Adrian COSTEA

Abstract: *Our aim is to present the ethical problems identified in the empirical research made in 21 prisons. We analyze the positioning and the way the researcher relates to the prison universe, the focus of the research being placed on the urgent need to adapt the research instruments and methods. We consider it appropriate to initiate a debate applied in the academic environment on academic ethics and deontology within the empirical research that involves the interaction of the researcher with vulnerable subjects, but also with an environment that he cannot control. The perspective that we propose concerns the problematization of how research instruments are adapted to ethical principles, with an emphasis on the legitimate interests of the researcher and the subjects with whom he interacts. We intend to complete the recent studies in the Romanian area dedicated to applied ethics and academic deontology, aiming to explain the choices and positioning of the researcher in the research visits made in the prison. The exploration of an unknown universe generates a diverse range of ethical issues regarding the collection, processing and interpretation of data by the researcher, in order to ensure the most accurate representation of the researched universe.*

Keywords: *empirical research, ethics, deontology, research tools, prison.*

Etică, integritate și deontologie academică: principii și repere fundamentale

În spațiul românesc, etica și integritatea academică ocupă un loc marginal în studiile academice, excepție reprezentând volumele editate de Liviu Papadima² și Emilia Șercan³ în

¹ Articol redactat cu ajutorul finanțării din proiectul „Educație antreprenorială și consiliere profesională pentru doctoranzi și cercetători postdoctorali în vederea organizării transferului de cunoaștere din domeniul științelor socio-umaniste către piața muncii (ATRiUM)” (cod proiect 123343).

² Liviu Papadima (coord.), Andrei Avram, Cătălin Berlic, Bogdan Murgescu, Mirela-Luminița Murgescu, Marian Popescu, Cosima Rughiniș, Dumitru Sandu, Emanuel Socaciu, Emilia Șercan, Bogdan Ștefănescu, Simina Elena Tănăsescu, Sanda Voinea, *Deontologie academică. Curriculum-cadru*, Editura Universității din București, București, 2017.

³ Emilia Șercan, *Deontologie academică: ghid practic*, Editura Universității din București, București, 2017.

2017, la care adăugăm volumul *etică și integritate academică*, publicat în 2018 la Editura Universității din București⁴. Subiect recent problematizat în mediul academic, fundamentarea eticii și integrității academice se întemeiază în spațiul românesc pornind de la „formula umanității a Imperativului Categorical” elaborată de filosoful Immanuel Kant⁵. Emanuel Socaciu și Emilian Mihailov evidențiază dezvoltarea culturii morale europene moderne pornind de la Imperativul Categorical kantian de „a trata umanitatea, atât în persoana ta cât și în persoana altora, întotdeauna în același timp ca scop în sine, și niciodată doar ca mijloc”⁶. Raportându-ne la formula Imperativul Categorical, definim cercetătorul ca fiind subiect al legii morale, demersul acestuia privind culegerea și interpretarea datelor suprapunându-se peste un set de principii și valori etice acceptate de întreaga comunitate academică.

Expressis verbis, Codul Universității din București se fundamentează pe: 1. principiul autonomiei; 2. principiul demnității; 3. principiul dreptății⁷. În procesul de avizare și evaluare etică a proiectelor de cercetare, Comisia de Etică a Cercetării din cadrul Universității din București urmărește respectarea de către profesori și studenți a principiilor din Codul Universității din București, la care se adaugă: 4. principiul binefacerii; 5. principiul integrității; 6. principiul vulnerabilității⁸. În cazul studiilor empirice, încălcarea în mod direct a principiului integrității se produce în momentul în care cercetătorul recurge la „fabricarea sau falsificarea datelor de laborator, interpretarea intenționat eronată a dovezilor empirice, raportarea trunchiată a unor date, utilizarea banilor destinați cercetării în alte scopuri, colaborarea cu parteneri care nu au competența necesară pentru a desfășura activitățile de cercetare din proiect”⁹. Accentul nu este pus pe intenția sau pe capacitatea cercetătorului de a utiliza și interpreta datele culese în cadrul studiilor empirice, ci pe modul în care rezultatele cercetării reflectă în mod fidel reprezentările din universul cercetat. Asemenea unei imagini care se formează pe retină, observatorul însuși decodifică și codifică datele utilizate în funcție de propriile filtre și mecanisme aplicate, motiv pentru care considerăm că dezideratul integrității îl putem respecta doar în măsura în care ne asumăm și prezentăm în mod clar

⁴ Emanuel Socaciu, Constantin Vică, Emilian Mihailov, Toni Gibea, Valentin Mureșan, Mihaela Constantinescu, *etică și integritate academică*, Editura Universității din București, București, 2018.

⁵ Emanuel Socaciu, Emilian Mihailov, „Concepte și distincții fundamentale”, în Emanuel Socaciu, Constantin Vică, Emilian Mihailov, Toni Gibea, Valentin Mureșan, Mihaela Constantinescu, *op. cit.*, p. 15.

⁶ Immanuel Kant, *Critica rațiunii practice*, traducere precedată de o schiță biografică și o introducere de Traian Brăileanu, Paideia, București, 2003, pp. 97-98, *apud* Emanuel Socaciu, Emilian Mihailov, loc. cit., p. 15.

⁷ Valentin Mureșan, Mihaela Constantinescu, „De ce avem nevoie de etică și integritate în mediul academic?”, în Emanuel Socaciu, Constantin Vică, Emilian Mihailov, Toni Gibea, Valentin Mureșan, Mihaela Constantinescu, *op. cit.*, p. 53.

⁸ Toni Gibea, „Instrumente instituționale pentru promovarea eticii academice”, în Emanuel Socaciu, Constantin Vică, Emilian Mihailov, Toni Gibea, Valentin Mureșan, Mihaela Constantinescu, *op. cit.*, p. 71.

⁹ *Ibidem*, p. 73.

filtrele și mecanismele de care am ținut cont în prelucrarea și interpretarea datelor. Un aspect suplimentar pe care îl aducem în discuție este reprezentat de natura înțelegerii de către cititorul nevizat a universului cercetat. Concret, ne referim în mod expres la partea din universul cercetat prezentată cititorului nevizat care nu dispune de o perspectivă asupra întregului. În această situație, cercetătorul este pus în situația de a delimita partea prezentată cititorului.

Ghidul practic de Deontologie academică elaborat de Emilia Șercan¹⁰, împreună cu perspectiva diacronică urmărită în studiul realizat de Roxana Maria Ghiațau¹¹, evidențiază o gamă variată de curențe privind integritatea academică. Dilema etică¹² este însă analizată în raport cu situațiile în care încălcarea valorilor și principiilor morale afectează comunitatea academică, fără a se aduce însă în discuție problema calității cercetării și a diseminării rezultatelor acesteia. Plagiatul¹³, politizarea învățământului universitar și natura relațiilor dintre cercetător și profesorul coordonator au reprezentat principalele aspecte care au afectat în mod direct imaginea și integritatea învățământului superior¹⁴. Centrarea demersurilor exclusiv asupra acestor fenomene a plasat în plan secund problematica privind poziționarea cercetătorului atât în momentul desfășurării cercetării empirice, cât și în momentul diseminării rezultatelor către potențialii cititori. Această problematică a început să fie adusă în prim-plan în ultimii doi ani, fără a fi însă aprofundată și particularizată în funcție de domeniile de cercetare din cadrul științelor umaniste. Semnalăm astfel lipsa definirii metodologiei și a instrumentelor de cercetare în funcție de particularitățile etice ale cercetării (empirice). Includerea principiilor de etică în cadrul normelor academice determină treptat o adaptare a instrumentelor de cercetare, care sunt definite a priori înțelegerii particularităților universului cercetat¹⁵. Accentul pus însă pe integritatea cercetătorului (determinată de

¹⁰ Emilia Șercan, *Deontologie academică...*, ed. cit.

¹¹ Roxana Maria Ghiațau, „Dileme etice în context academic”, în Carmen Mihaela Crețu (coord.), *Volumul Conferinței Naționale de Cercetare în Educație „Comunitățile de învățare în secolul 21. Provocări pentru învățământul superior”*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2015, pp. 1-14.

¹² Rushworth Kidder, *How good people make tough choices: Resolving the dilemmas of ethical living*, Fireside Publications, New York, 1995; Linda Klebe Treviño, „Ethical decision making in organizations: A person-situation interactionist model”, *Academy of Management Review*, 1986, 11 (3), pp. 601-617, *apud* Roxana Maria Ghiațau, loc. cit., p. 2.

¹³ Emilia Șercan, *Deontologie academică...*, ed. cit.

¹⁴ Mihaela Miroiu (coord.), Ana Bulai, Daniela Ion, Daniela Cutaș, Liviu Andreescu, „Cod etic pentru universități: proiect, 2005”, *apud* Roxana Maria Ghiațau, „Dileme etice în context academic”, p. 4.

¹⁵ A se vedea: Mark Israel, Iain Hay, *Research Ethics for Social Scientists. Between ethical conduct and regulatory compliance*, SAGE Publications, Thousand Oaks, Londra, New Delhi, 2006; Tom L. Beauchamp, Ruth R. Faden, R. Jay Wallace Jr., Leroy Walters (ed.), *Ethical issues in social science research*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1982, pp. 40-98; David M. Shaw, Tenzin Wangmo, Bernice S. Elger, „Conducting Ethics Research in Prison: Why, Who, and What?”, *Journal of Bioethical Inquiry*, 11, 2014, pp. 275-278.

pierderea încrederii față de contestarea mitului turnului de fildeș al integrității academice)¹⁶ a determinat îndepărtarea de calitatea relației cercetătorului cu universul (empiric) cercetat. Excepția este reprezentată de studiile asupra pacienților, un exemplu relevant fiind studiul realizat de Nicoleta Tătaru, în cadrul căruia accentul este pus asupra provocărilor profesionale, etice și legale cu care se confruntă psihiatrii în momentul îngrijirii persoanelor bolnave mintal care sunt private de libertate¹⁷. Autoarea menționează necesitatea respectării principiului libertății individuale, consimțământul informat, confidențialitatea și relația medic-pacient¹⁸.

În continuarea acestui studiu, cercetarea noastră urmărește să prezinte provocările de natură etică determinate de relația cercetător – persoană privată de libertate – personal penitenciar, identificate în urma vizitelor de cercetare efectuate în penitenciarele din România.

Adaptarea instrumentelor de cercetare la mecanismele de funcționare ale universului carceral

Identificarea și descrierea particularităților universului carceral, raportându-ne la dezideratul de a calibra în mod egal reprezentările persoanelor private de libertate, ale personalului penitenciarelor cu cele ale observatorului, reprezintă un demers dificil. Avem în vedere faptul că subiectul cercetării problematizează asupra unor aspecte sensibile, care generează un nivel ridicat de interes din partea persoanelor cu care interacționăm, întrucât sunt vizate în mod direct¹⁹. Reprezentarea realității devine astfel inerent legată de propriile experiențe și interese, realitatea devenind adesea deformată și (re)construită. Mai mult, în raport cu observatorul (novice), personalul penitenciarului și persoanele private de libertate sunt cele care controlează reprezentările din universul carceral, oferind astfel o direcție anume cercetării. Am urmărit astfel să oferim un spațiu egal de exprimare în cadrul cercetării, prezentând răspunsurile integrale ale respondenților (persoane private de libertate și personalul din penitenciare), la care am adăugat observațiile identificate în cadrul vizitelor de

¹⁶ George Robinson, Janice Moulton, *Ethical Problems in Higher Education*, iUniverse, 2005, *apud* Roxana Maria Ghițău, „Dileme etice în context academic”, p. 11.

¹⁷ Nicoleta Tătaru, „Ethical Issues in Prison Psychiatry in România”, în Norbert Konrad, Birgit Völm și David N. Weisstub (ed.), *Ethical Issues in Prison Psychiatry*, International Library 287 of Ethics, Law, and the New Medicine, New York, Londra, Springer, 2013, p. 290.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Cercetarea urmărește testarea reprezentărilor respondenților asupra măsurilor de clemență, în raport cu condițiile de detenție și a primit avizul Comisiei de Etică a Cercetării din cadrul Universității din București. A se vedea Decizia Comisiei de Etică a Cercetării Științifice nr. 11, 13.07.2018.

cercetare. Observațiile și evaluarea comparativă a penitenciarelor vizitate nu urmăresc decredibilizarea sau afacetarea imaginii și integrității unităților penitenciare, fiind prezentate pentru a ilustra aspectele sesizate în calitate de observator în cadrul vizitelor. Deopotrivă, am urmărit să prezentăm atât bunele practici identificate, cât și aspectele problematice, care se circumscriu în scopurile cercetării.

Originalitatea demersului nostru este completată de pretestarea vizitelor de cercetare în patru penitenciare, efectuate înainte de momentul redactării proiectului de cercetare, aspect care ne-a permis să ne familiarizăm cu regulile și cutumele din mediul carceral. Raportându-ne la etapa de pretestare a vizitelor în penitenciare, am completat și adaptat instrumentele de cercetare²⁰. Pentru a dispune de o imagine în profunzime asupra realității carcerale, am solicitat selectarea diversificată a respondenților, în funcție de vârstă, educație, tipul și natura infracțiunii, pedeapsa primită, regimul de executare a pedepsei. Completarea chestionarului a reprezentat un impediment pentru selectarea persoanelor care nu puteau parcurge și completa întrebările, prezentând dificultăți de înțelegere a textului. Am putut selecta astfel de persoane doar pentru cazuri excepționale și pentru persoanele încarcerate la regimul de maximă siguranță, întrucât, pentru celelalte tipuri de regimuri, respondenții au fost grupați în serii (în funcție de capacitatea spațiilor alocate pentru desfășurarea activității). Selectarea și gruparea pe serii a respondenților au fost stabilite de personalul desemnat cu organizarea și supravegherea activității, fiind aprobată de conducerea fiecărui penitenciar, în raport cu programul alocat pentru desfășurarea vizitei de cercetare și cu prevederile din legislația penală privind selectarea persoanelor private de libertate în vederea participării la activități. Încadrarea în timpul alocat de conducerea penitenciarului a devenit astfel un element important în cadrul efectuării vizitei; capacitatea de organizare și de cooperare din partea personalului penitenciar a reprezentat un element extrem de important, inclusiv pentru asigurarea unui spațiu minim necesar respondenților pentru completarea chestionarelor, asigurarea unui spațiu în care atât observatorul, cât și persoanele private de libertate să se simtă în siguranță pe durata desfășurării activității (în special în privința asigurării unui mediu prielnic pentru facilitarea libertății de exprimare din partea respondenților). Aplicarea chestionarelor a impus în același timp o anumită flexibilitate în raport cu programul stabilit, având în vedere timpul diferit necesar persoanelor participante în cadrul activității pentru

²⁰ Concret, am realizat un chestionar similar pentru personalul din penitenciar, pentru a putea compara cu răspunsurile persoanelor private de libertate. De asemenea, la finalul completării chestionarelor de către respondenți, am solicitat conducerii penitenciarului să adreseze un set de 3-5 întrebări respondenților pentru a clarifica și dezvolta anumite subiecte incluse în cadrul chestionarului. În cererea adresată conducerii penitenciarului, am solicitat realizarea unui interviu cu directorul unității, împreună cu realizarea unui tur al penitenciarului și vizitarea camerelor de deținere (pentru fiecare tip de regim).

completarea chestionarelor. Interdicția privind introducerea unor aparate de înregistrare în incinta penitenciarului²¹ în lipsa unei aprobări din partea conducerii ne-a determinat să luăm notițe în cadrul interviurilor și discuțiilor avute cu personalul penitenciar și cu persoanele private de libertate. Am considerat că, prin înregistrarea audio/video, nu am fi făcut altceva decât să creștem nivelul de reticență din partea respondenților, punând o presiune suplimentară asupra acestora (și în special asupra personalului penitenciar).

Precizăm faptul că specificul activității de cercetare este reprezentat de desfășurarea vizitelor într-un mediu închis, reglementat de norme și proceduri ce urmăresc asigurarea securității cercetătorilor/vizitatorilor, cât și protejarea imaginii instituției carcerale și a identității persoanelor private de libertate și a personalului din penitenciar²². Pe de o parte, conducerea penitenciarului desemnează o persoană responsabilă cu supravegherea desfășurării activității de cercetare și cu asigurarea unui program și a unui spațiu necesar pentru desfășurarea vizitei, prevenind în același timp expunerea cercetătorului la reacțiile (uneori posibil violente) din partea persoanelor private de libertate. Pe de altă parte, persoanele private de libertate și personalul din penitenciar trebuie să fie informate asupra obiectivelor cercetării, precum și în legătură cu modul în care sunt prelucrate datele. Astfel, am utilizat formulare de consimțământ informat și de protecție a datelor cu caracter personal, acceptate de conducerea penitenciarelor și completate de persoanele private de libertate. Respondenții și-au exprimat în scris consimțământul atât în etapa de organizare a vizitei de cercetare, cât și în momentul desfășurării vizitei, în care am subliniat faptul că mă interesează modul în care respondenții se raportează la întrebările din chestionar (nu există răspuns fals sau corect), oferind clarificări acolo unde întrebările nu sunt clar înțelese. Anonimizarea chestionarelor a permis aplicarea unui instrument care să permită păstrarea confidențialității asupra identității respondenților.

Aflat în imposibilitatea de a explora în extenso realitatea carcerală, având acces doar la o parte din viața cotidiană din penitenciar, interacționând doar cu o parte dintre persoanele care populează și dau sens mediului carceral, rolul observatorului a fost acela de a interpreta și suprapune reprezentările asupra problematicii studiate, nuanțându-le și explicându-le cu

²¹ A se vedea art. 185-186 din *Legea 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*, publicată în *Monitorul oficial*, partea I, nr. 514 din 14.08.2013, și art. 148, alin. 8-11, împreună cu Anexa nr. 3 din *Hotărârea Guvernului nr. 157 din 10 martie 2016 pentru aprobarea Regulamentului de aplicare a Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*, publicată în *Monitorul oficial*, nr. 271 din 11 aprilie 2016.

²² A se vedea Ministerul Justiției, *Ordinul nr. 2724/C/2018 din 10 iulie 2018 pentru aprobarea Regulamentului de organizare și funcționare a penitenciarelor*, publicat în *Monitorul oficial*, nr. 715 din 17 august 2018.

grijă și responsabilitate cititorului (inclusiv celor neavizați, precum și celor care nu au avut un contact direct cu mediul carceral), precizând de la bun început atât limitele cercetării, cât și asumarea faptului că prezintă o imagine de moment a universului carceral, construită pe baza unor reprezentări. Realitatea carcerală rămâne în schimb mult mai complexă, existând în continuare aspecte la care observatorul nu a avut acces pe durata desfășurării vizitei de cercetare. Conștient de această limită a cercetării, observatorul se confruntă încă de la început cu o problemă de etică, constituită de modul în care centralizează, prelucrează și interpretează reprezentările identificate în urma efectuării vizitei. Decodificarea și codificarea informației reprezintă un aspect sensibil de etică, având în vedere particularitățile specifice ale universului carceral. Pentru a ieși din acest *circulus vitiosus*, demersul nostru a urmărit să prezinte, în extenso, în formă brută, reprezentările dobândite și acumulate de pe urma vizitelor, păstrând atât forma răspunsurilor, cât și limbajul utilizat de persoanele cu care am interacționat, întrucât acestea reflectă normele, cutumele și stilul de viață specifice universului carceral. Această abordare ne permite să prezentăm inclusiv reprezentările asupra cărora ne punem un semn de întrebare, cât și încercările unor respondenți de a exagera sau de a da răspunsuri evazive, pentru că și acestea reprezintă, asemenea pieselor de puzzle, părți ale imaginii de moment surprinse în urma vizitei de cercetare. Obiectivul nostru este acela de a-i prezenta cititorului informațiile în stare brută, oferindu-i, în același timp, direcții de interpretare și de selectare a reprezentărilor. În același timp, îi oferim cititorului instrumente de cercetare adaptate specificului carceral, explicându-i etapele parcurse și metodele de cercetare utilizate în cadrul cercetării, în conformitate cu regulile formale și informale care definesc universul carceral. Concret, am urmărit să optăm pentru facilitarea accesului la informație în detrimentul unor reguli metodologice, încercând în același timp să le aplicăm în raport cu specificul mediului carceral, respectând însă principiile de etică ale cercetării.

Desfășurarea activității de cercetare cu subiecți vulnerabili (cognitiv și comunicațional, economic, social, aflați într-o situație de subordonare instituțională, socială informală)²³ a presupus abordarea problematicii dintr-o perspectivă obiectivă, cu onestitate și cu menținerea confidențialității asupra datelor cercetării. Am explicat fiecărui respondent că răspunsurile vor fi centralizate, prelucrate și interpretate exclusiv în lucrarea de cercetare și în articolele academice de diseminare a rezultatelor cercetării, anonimizând chestionarele. Pe întreaga durată a desfășurării activității am urmărit respectarea drepturilor participanților, informându-

²³ Toni Gibea, „Instrumente instituționale pentru promovarea eticii academice”, în Emanuel Socaciu, Constantin Vică, Emilian Mihailov, Toni Gibea, Valentin Mureșan, Mihaela Constantinescu, *Etică și integritate academică*, Editura Universității din București, București, 2018, p. 74.

i că pot să nu răspundă la anumite întrebări din chestionar, dispunând inclusiv de dreptul de a se retrage în orice moment. Perspectiva urmărită pe parcursul desfășurării cercetării s-a fundamentat pe delimitarea și clarificarea poziției observatorului, care nu urmărește evaluarea respondenților și nici vinovăția acestora, ci evaluarea unei stări de fapt a reprezentărilor asupra universului carceral și a oportunității acordării unor măsuri de clemență. Obiectivul urmărit a fost acela de a cunoaște și explora universul carceral, fără a aduce atingere demnității umane, integrității fizice și (mai ales) psihice a participanților.

Am urmărit să nuanțăm și să depersonalizăm întrebările pentru a nu le transmite respondenților senzația că sunt urmăriți și evaluați, motiv pentru care am urmărit să-i plasăm în diferite poziții (a decidentului și a vizitatorului) pentru a muta accentul de la experiența personală. Formularea în mod indirect a întrebărilor ne-a ajutat să evităm situațiile în care plasam respondenții într-o poziție vulnerabilă. Demersul nostru a urmărit astfel reducerea presiunii emoționale asupra respondenților, pentru a evita culpabilizarea sau retrăirea unor momente cu un puternic impact afectiv. Participanții la activitate au devenit astfel observatori (din interior) ai universului carceral, fiind puși în situația de a identifica atât avantajele, cât și carențele care definesc acest mediu, formulând în mod echilibrat întrebările pentru a permite o gamă variată de răspunsuri. Mai mult, am introdus în chestionar un set de 16 întrebări cu răspuns deschis, pentru a încuraja libertatea de exprimare în rândul respondenților. Chiar dacă structura și conținutul chestionarului a prezentat un nivel ridicat de complexitate, dar nu și de dificultate, instrumentul de cercetare a fost, în general, acceptat și parcurs de respondenți²⁴. Au existat situații în care aceștia au completat parțial chestionarul, refuzând să răspundă la anumite întrebări, însă această atitudine reflectă, de fapt, o parte a realității manifestate în universul carceral. Am identificat în cadrul vizitelor persoane reticente în oferirea unor răspunsuri, însă această reticență nu considerăm că a fost determinată de formularea întrebărilor, fiind mai degrabă manifestarea unei atitudini a respondenților în cauză, o formă (indirectă) de răspuns.

Am plasat secțiunea privind datele personale ale respondenților la finalul chestionarului, pentru a permite parcurgerea și completarea acestuia în lipsa asumării în mod direct a unei identități. În această secțiune nu am inclus categoria privind „numele respondenților”, din două motive care ar fi îngreunat în mare parte aplicarea chestionarelor.

²⁴ Structurat pe 5 secțiuni și totalizând 34 de întrebări pentru persoanele private de libertate, respectiv 24 de întrebări pentru personalul din penitenciare, chestionarul nu a generat probleme în rândul respondenților.

Pe de o parte, respondenții au completat formulare de consimțământ și de GDPR²⁵, regăsindu-se în listele întocmite de conducerea penitenciarului (pe baza cărora au fost selectați). Menționarea numelui în cadrul chestionarului ar fi venit în contradicție cu principiul anonimizării instrumentului de cercetare, crescând totodată nivelul de reticență al respondenților. Pe de altă parte, având în vedere situația vulnerabilă a participanților, am considerat că nu este util cercetării introducerea acestei categorii. În schimb, am observat din partea personalului penitenciar o puternică reticență privind menționarea venitului, deși chestionarul este anonim. Am introdus această categorie pentru a urmări nivelul mediu de stabilitate financiară al personalului penitenciar, pornind de la premisa că pot să fie expuși situațiilor în care pot primi foloase necuvenite în mod direct sau indirect din partea persoanelor încarcerate. Nivelul ridicat de reticență manifestat de personalul penitenciar doar în raport cu această categorie reprezintă un aspect ce ridică un semn de întrebare, însă nu considerăm că ar fi trebuit să excludem această categorie.

După completarea chestionarului, am purtat discuții individuale cu fiecare respondent, solicitând feedback asupra subiectelor incluse în instrumentul de cercetare. Discuția a urmărit identificarea subiectelor relevante pentru respondenți, dar care nu au fost incluse în chestionar și în designul inițial al cercetării. Am identificat astfel o preocupare constantă din partea persoanelor private de libertate asupra funcționării instituției complementare a liberării condiționate, aspect care a determinat extinderea designului cercetării. Întrebările adresate în discuțiile cu participanții la activitatea de cercetare au urmărit plasarea acestora în diverse jocuri de rol, urmărind ieșirea respondenților din zona de confort. Exercițiul a generat curiozitatea din partea anumitor participanți, ajutându-ne să identificăm un set de propuneri concrete de ameliorare a vieții cotidiene și a condițiilor de detenție specifice universului carceral. Au existat și participanți care au oferit răspunsuri evazive sau care nu au dorit să răspundă la întrebări. În aceste cazuri, nu am insistat, respectând decizia acestora.

A existat însă un incident major. Concret, persoana desemnată cu supravegherea vizitei a oprit pentru câteva minute activitatea pentru a reclama faptul că nu trebuia să am discuții cu respondenții după completarea chestionarului. Am explicat faptul că am solicitat acest aspect în cadrul cererii adresate conducerii penitenciarului, iar respingerea acestei solicitări ar fi trebuit să-mi fie prezentată încă de la începutul vizitei. De comun acord, am ajuns la concluzia că pot păstra notițele luate până în acel moment, însă nu am primit permisiunea de

²⁵ Regulamentul (UE) 2016/679 al Parlamentului European și al Consiliului din 27 aprilie 2016 privind protecția persoanelor fizice în ceea ce privește prelucrarea datelor cu caracter personal și privind libera circulație a acestor date și de abrogare a Directivei 95/46/CE (Regulamentul general privind protecția datelor).

a adresa întrebări celorlalți participanți. Acest incident a avut loc într-un singur penitenciar, iar singura alternativă pentru continuarea vizitei a fost reprezentată de respectarea regulilor. Am considerat că nu este în folosul desfășurării cercetării escaladarea conflictului și am încercat să ajung la un consens, respectând totodată regulile impuse, pe care nu le puteam schimba din postura de observator.

Un alt incident mai puțin obișnuit a fost reprezentat de selectarea de către conducerea și personalul penitenciarului a unor persoane care nu ar fi trebuit să completeze chestionarul, justificarea conducerii și personalului fiind aceea că persoanele în cauză sunt recalcitrante. Personalul a solicitat inițial anularea chestionarelor completate de persoanele considerate recalcitrante, însă am explicat că nu putem identifica respectivele chestionare, având în vedere că numele respondenților nu este menționat, acestea fiind astfel anonime. Argumentul a fost considerat de personal ca fiind unul pertinent, motiv pentru care am putut păstra toate chestionarele aplicate. Am considerat că este de datoria cercetătorului să păstreze respectivele chestionare, având în vedere că nivelul de abatere disciplinară nu reprezintă un criteriu de excludere a respondenților. Indiferent de modul în care persoanele private de libertate sunt percepute și etichetate de personalul penitenciar, rolul cercetătorului nu este acela de a evalua aceste aspecte. Am considerat însă că este de datoria cercetătorului să trateze în mod egal fiecare participant și să integreze în rezultatele cercetării contribuția/răspunsurile fiecărui respondent. Anularea unor chestionare în urma unei greșeli imputabile doar conducerii și/sau personalului penitenciar ar fi golit de sens întreaga cercetare, întrucât ar fi demontat caracterul anonim al chestionarelor, precum și prezentarea unei cercetări profund deformată. În mod onest, am considerat că rolul cercetătorului este acela de a maximiza fiecare oportunitate oferită într-un mediu pe care nu îl poate controla. Răspunsurile oferite de persoanele considerate ca fiind recalcitrante, care nu ar fi trebuit să fie selectate, pot evidenția aspecte pe care conducerea unității nu ar fi dorit să fie menționate de respondenți, devenind astfel extrem de utile cercetării. Fără a pune cercetarea în pericol și discutând fiecare aspect polemic cu personalul desemnat pentru supravegherea vizitei, am urmărit să surprind inclusiv aspectele ascunse observatorului.

Ce rezultate prezentăm? În ce formă le prezentăm? Anonimizăm numele penitenciarului sau este extrem de important să prezentăm rezultatele pentru fiecare penitenciar în parte? Dacă la primele două întrebări am explicat mai sus motivele care ne-au determinat să prezentăm în mod integral și în formă brută răspunsurile respondenților, ultima întrebare generează o puternică reflecție privind etica în cercetare. La prima vedere, anonimizarea numelor penitenciarelor nu afectează modul în care cititorul parcurge lucrarea

și nici structura argumentativă și explicativă din cadrul tezei. Intenția de a disemina rezultatele cercetării fiecărui penitenciar vizitat ne determină să luăm în considerare interesul legitim al conducerii și personalului penitenciar de a avea acces la rezultatele cercetării, condiția necesară fiind aceea de a identifica rezultatele pentru fiecare penitenciar. În plus, în cadrul lucrării de cercetare, argumentăm faptul că specificul și cultura locală influențează atât arhitectura și structura penitenciarului, cât și mentalitățile și natura raporturilor de status și de putere dintre persoanele private de libertate și personalul penitenciar. Observăm astfel că este util să nu anonimizăm numele penitenciarelor, pentru a informa în mod corespunzător și transparent cititorul. Respectarea principiului informării corecte ne determină să prezentăm motivele invocate de penitenciare pentru a respinge cererea de a desfășura activitatea de cercetare.

Cum ne raportăm la chestionarele completate de respondenți? În special în cazurile în care identificăm răspunsuri copiate sau învățate, poziționarea în raport cu chestionarele completate de participanți ridică o altă problemă de etică. În mod evident, rezolvarea acestei probleme influențează în mod direct rezultatele cercetării. Anularea acestor chestionare implică un anumit nivel de subiectivism din partea observatorului, care trebuie să identifice răspunsurile considerate „problematic”. Alternativa pe care o considerăm potrivită pentru cercetarea noastră este reprezentată de includerea acestor chestionare în procesul de centralizare a răspunsurilor respondenților, argumentul principal fiind reprezentat de transmiterea unui mesaj din partea participanților inclusiv prin utilizarea acestor practici. Totodată, ne raportăm inclusiv la universul cercetat, complex și populat de persoane care își manifestă atât dorința de exprimare, cât și loialitatea, supunerea sau reticența de a-și exprima propriile opinii. Excluderea sau marginalizarea acestor persoane deformează imaginea rezultată de pe urma suprapunerii răspunsurilor participanților.

Cercetarea în mediul carceral ridică o gamă diversificată de problematizări de natură etică, însă considerăm că am încercat, pe cât posibil, să găsim soluții practice pentru a proteja atât drepturile și interesele legitime ale participanților (persoane private de libertate și personalul penitenciarului), cât și îndeplinirea cu bună-credință a obiectivelor cercetării. Identificarea din timp a problemelor de etică a permis adaptarea metodologiei²⁶ și planificarea treptată a vizitelor de cercetare. Identificăm, în schimb, o problemă de etică ce vizează modul în care cititorul (neavizat) se raportează la rezultatele cercetării. În mod

²⁶ Bernd Bender, Tamara Reinicke, Tilo Wünsche, Luciënne T.M. Blessing, „Application of methods from social sciences in design research”, *International Design Conference – Design 2002*, Dubrovnik, 14-17 mai 2002, pp. 7-16.

indirect, cercetătorul trasează anumite direcții de întrebare, însă opțiunea noastră se fundamentează pe dezideratul de a prezenta în mod integral răspunsurile respondenților, oferind mai multe perspective de interpretare a rezultatelor cercetării.

Statutul cercetătorului în universul carceral: străinul vizitator

Simbolic, prin intermediul unei legitimații (fără nume) oferite la intrarea în penitenciar, cercetătorul dobândește statutul de vizitator, precum și un însoțitor care monitorizează activitatea desfășurată în timpul vizitei. Indiscutabil, din motive de securitate, rolul legitimației este acela de a-l diferenția pe cercetător de persoanele private de libertate, dar și de personalul penitenciar, atât timp cât nu există o uniformă obligatorie. Pentru că nu cunoaște penitenciarul, însoțitorul are rolul de a-i indica vizitatorului traseul aprobat pentru vizită. Invocarea programului aglomerat al activităților desfășurate în penitenciar nu permite, în general, desfășurarea unei activități pentru o perioadă de timp necesară familiarizării cercetătorului cu universul cercetat. Dimpotrivă, vizitele de cercetare se desfășoară pe cel mult două zile, cercetătorul interacționând o singură dată cu participanții la activitate. Lipsa spațiului necesar și presiunea respectării programului aprobat de conducerea penitenciarului limitează perspectivele de cercetare, reducând în același timp statutul cercetătorului la cel de vizitator, asemenea unui străin care vizitează un loc însoțit de un ghid.

Narațiunile construite de persoanele private de libertate și de personalul de penitenciar generează reprezentări ale universului carceral, pe care cercetătorul nu le poate testa. Lipsa de familiarizare cu mediul carceral și mai ales lipsa unui dialog prealabil cu persoanele care participă reprezintă însă impedimente majore ale cercetării. Alternativa pe care o propunem vizează coordonarea și recunoașterea activității de cercetare de către Administrația Națională a Penitenciarului, care să stabilească, împreună cu cercetătorul, etapele desfășurării cercetării și modul în care se va desfășura. Schimbarea de paradigmă se produce însă doar în momentul când penitenciarele își vor propune să utilizeze rezultatele studiilor, raportându-se altfel la cercetători. Predomină însă perspectiva centrată doar pe avantajele aduse exclusiv cercetătorului, existând o puternică tendință de a prezenta doar o anumită parte a universului carceral, considerată suficientă pentru realizarea studiului. În cadrul desfășurării cercetării empirice am primit inclusiv reacții tranșante, directorul uneia dintre unitățile de deținere vizitate informându-mă că „la el în curte, dacă nu-mi convin condițiile puse, plec și nu mai calc niciodată acolo”.

Limitele cercetării. Aspecte care ar putea fi îmbunătățite

După realizarea vizitelor de cercetare în 21 de penitenciare, am identificat un număr variat de raportări ale conducerii unităților penitenciare la solicitările adresate, principalele probleme fiind determinate de faptul că legislația în vigoare nu definește în mod clar rolul și statutul cercetătorului, precum și setul de documente necesare pentru desfășurarea activității de cercetare. Concret, această etapă este asimilată stagiului de practică, accentul fiind pus pe includerea persoanelor participante în cadrul unui proces de învățare și perfecționare. Interacțiunea cu persoanele private de libertate și cu personalul penitenciar, precum și explorarea universului carceral sunt mai degrabă definite pornind de la nedivulgarea informațiilor. Prezentarea rezultatelor cercetării presupune însă o anumită deschidere din partea penitenciarului, problema stringentă de etică fiind reprezentată de faptul că fiecare unitate penitenciară în parte stabilește nivelul de deschidere, în lipsa unei metodologii și a unor prevederi explicite. Metodologia cercetării și etapele de realizare ale acesteia sunt determinate în mod direct de deciziile conducerii unităților penitenciare, motiv pentru care înseși rezultatele cercetării devin influențate de factori neimputabili cercetătorului. Reamintim că penitenciarul este eminentamente o instituție închisă, pe care cercetătorul nu o poate controla și care dispune de o gamă diversificată de justificări pentru a respinge sau limita desfășurarea cercetării.

Din acest motiv, indiferent de dimensiunea și profunzimea cercetării, autorul acesteia se află în imposibilitatea de a defini nivelul de reprezentativitate al rezultatelor cercetării, un aspect problematic din punct de vedere etic, întrucât cercetătorul trebuie să opteze între rigorile teoretice și demersurile practice privind desfășurarea cercetării. Pe de o parte, raportându-ne la metodologia clasică, cercetările în penitenciare nu sunt reprezentative, argumentul principal fiind reprezentat de nivelul ridicat de dificultate privind selectarea de către cercetător a respondenților, precum și a locului/momentului desfășurării studiului. Regulile stabilite și impuse de conducerea unităților penitenciare limitează în mod direct cercetarea, exemplul cel mai elocvent fiind reprezentat de faptul că specialistul nu dispune de cheile de la fiecare cameră de deținere și nu știe de cine sunt populate. Pe de altă parte, vizitele desfășurate în penitenciare pot reflecta o arie concretă și diversificată de aspecte identificate de cercetător, pe baza cărora să contureze o imagine de ansamblu asupra realității carcerale, incomplete, dar, în același timp, cât mai reprezentativă cu putință, în funcție de dimensiunea cercetării, numărul și tipul penitenciarelor vizitate, respectiv numărul și profilul respondenților. Explicit, caracterul reprezentativ al cercetării nu îl definim în raport cu

metodologia cercetării, ci în funcție de demersurile anterioare ce au desfășurat activități similare de cercetare în penitenciare, în contexte sociale și politice asemănătoare. În schimb, nivelul de saturație (din care derivă nivelul de reprezentativitate al cercetării) prezintă eminamente o dimensiune subiectivă, determinată de practicile informale utilizate de conducerea unităților penitenciare, ce exercită monopolul asupra stabilirii traseului de vizitare al penitenciarului, precum și profilul respondenților. Exceptând scenariul în care cercetarea include fiecare persoană privată de libertate și fiecare unitate de tip penitenciar (situație excepțională), cercetătorul se află asemenea unui *asinus Buridani* în imposibilitate de a evalua nivelul de explorare al universului carceral, în raport cu partea rămasă ascunsă de conducerea unităților penitenciare. Semnalăm faptul că simpla repetiție a unor observații nu implică în mod direct atingerea nivelului de saturare, ci mai degrabă aplicarea aceluiași criterii de selectare a respondenților și de prezentare a universului carceral. Metaforic, pentru a nuanța problematica etică identificată, oferim următoarea „image”: la intrarea în penitenciar, cercetătorul „renunță” la (o parte dintre) cerințele metodologice (definite în raport cu universul *extra muros*), pentru ca ulterior „să adapteze” cadrul metodologic în raport cu rigorile și limitele specifice universului carceral.

Pentru a atenua limitele cercetării, propunerea noastră vizează, în primul rând, clarificarea și reglementarea statutului cercetătorului, considerând oportună unificarea prevederilor privind aprobarea cererilor referitoare la realizarea unor studii în penitenciar. Stabilirea unui format standard pentru documentele atașate cererii reprezintă o măsură menită să faciliteze accesul cercetătorilor în penitenciar. Pentru cercetările ample, desfășurate la nivel național, eficientizarea cercetării și facilitarea accesului neîngrădit al cercetătorului la universul carceral necesită coordonarea din partea Administrației Naționale a Penitenciarelor în vederea stabilirii planului de efectuare a vizitelor de cercetare, obținerea aprobărilor necesare și legitimarea demersului cercetării. O altă propunere pe care o considerăm necesară este reprezentată de acordarea posibilității cercetătorului de a alege camerele vizitate și persoanele selectate pentru a participa la activitate.

Schimbarea de paradigmă pe care o considerăm imperativă vizează modul în care unitățile penitenciare se raportează la rezultatele cercetării, aspect pe care îl considerăm definitoriu pentru facilitarea sau îngreunarea acesteia. Concret, penitenciarele în cadrul cărora subiectul cercetării este unul problematic, alegerea conducerii penitenciarului este aceea de a se raporta la rezultatele studiului, permițând astfel accesul în unitatea penitenciară, sau de a încerca să ascundă aspectele problematice de evaluare și analiză a cercetătorului. Nevoia de

expertiză, împreună cu nevoia de a construi o imagine a universului carceral, contribuie la definirea cadrului în care cercetătorul își desfășoară activitatea.

Bibliografie

***, Hotărârea Guvernului nr. 157 din 10 martie 2016 pentru aprobarea Regulamentului de aplicare a Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal, publicată în *Monitorul oficial*, nr. 271 din 11 aprilie 2016.

***, Legea 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal, *Monitorul oficial*, partea I, nr. 514, 14.08.2013.

***, Regulamentul (UE) 2016/679 al Parlamentului European și al Consiliului din 27 aprilie 2016 privind protecția persoanelor fizice în ceea ce privește prelucrarea datelor cu caracter personal și privind libera circulație a acestor date și de abrogare a Directivei 95/46/CE (Regulamentul general privind protecția datelor).

BEAUCHAMP, Tom L.; FADEN, Ruth R.; WALLACE, R. Jay Jr.; WALTERS, Leroy (ed.), *Ethical issues in social science research*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1982.

BENDER, Bernd; REINICKE, Tamara; WÜNSCHE, Tilo; BLESSING, Lucienne T.M., „Application of methods from social sciences in design research”, *International Design Conference – Design 2002*, Dubrovnik, 14-17 mai 2002, pp. 7-16.

GHIAȚĂU, Roxana Maria, „Dileme etice în context academic”, în Carmen Mihaela Crețu (coord.), *Volumul Conferinței Naționale de Cercetare în Educație. Comunitățile de învățare în secolul 21. Provocări pentru învățământul superior*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2015, pp. 1-14.

ISRAEL, Mark; HAY, Iain, *Research Ethics for Social Scientists. Between ethical conduct and regulatory compliance*, SAGE Publications, Londra, Thousand Oaks, New Delhi, 2006.

KANT, Immanuel, *Critica rațiunii practice*, traducere precedată de o schiță biografică și o introducere de Traian Brăileanu, Paideia, București, 2003.

KIDDER, Rushworth, *How good people make tough choices: Resolving the dilemmas of ethical living*, Fireside Publications, New York, 1995.

KONRAD, Norbert; VÖLLM, Birgit; WEISSTUB, David N. (ed.), *Ethical Issues in Prison Psychiatry*, International Library 287 of Ethics, Law, and the New Medicine, Springer, New York, Londra, 2013.

Ministerul Justiției, *Ordinul nr. 2724/C/2018 din 10 iulie 2018 pentru aprobarea Regulamentului de organizare și funcționare a penitenciarelor*, *Monitorul oficial*, nr. 715 , 17 august 2018.

MIROIU, Mihaela (coord.); BULAI, Ana; ION, Daniela; CUTAȘ, Daniela; ANDREESCU, Liviu, „Cod etic pentru universități: proiect, 2005”.

PAPADIMA, Liviu (coord.); AVRAM, Andrei; BERLIC, Cătălin; MURGESCU, Bogdan; MURGESCU, Mirela-Luminița; POPESCU, Marian; RUGHINIȘ, Cosima; SANDU, Dumitru; SOCACIU, Emanuel; ȘERCAN, Emilia; ȘTEFĂNESCU, Bogdan; TĂNĂSESCU, Simina Elena; VOINEA, Sanda, *Deontologie academică. Curriculum-cadru*, Editura Universității din București, București, 2017.

ROBINSON, George; MOULTON, Janice, *Ethical Problems in Higher Education*, iUniverse, 2005.

SHAW, David M.; WANGMO, Tenzin; ELGER, Bernice S., „Conducting Ethics Research in Prison: Why, Who, and What?”, *Journal of Bioethical Inquiry*, 11, 2014, pp. 275-278.

SOCACIU, Emanuel; VICĂ, Constantin; MIHAILOV, Emilian; GIBEA, Toni; MUREȘAN, Valentin; CONSTANTINESCU, Mihaela, *Etică și integritate academică*, Editura Universității din București, București, 2018.

ȘERCAN, Emilia, *Deontologie academică: ghid practic*, Editura Universității din București, București, 2017.

TREVIÑO, Linda Klebe; „Ethical decision making in organizations: A person-situation interactionist model”, *Academy of Management Review*, 1986, 11 (3), pp. 601-617.